

ՔԵՐԹՈՂԱՀԱՅՐ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՕՐՀՆԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԵՆՐԻԿ ԲԱԽԶԻՆԵԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցից եւ Սահակ Պարթևից յետոյ օրհներգութեամբ հիմնաւորապէս գրադուել է նրանց կրտսեր աշակերտներից լաւագոյնը՝ Մովսէս Խորենացին։ Նա, մեր համոզմամբ, այդ ասպարէզում հանդէս է եկել 460-70ականներին, երբ հայոց կաթողիկոսն էր Գիւտ Արահեզացին (վախճ. 478)։ Վերջինս եւս Սահակ-Մեսրոպեան զպրոցի կրտսեր աշակերտներէից էր, Խորենացու ուսումնակիցը («աշակերտակից Մովսէս»), նաեւ գաղափարակիցը՝ իրեւ յունամէտ ազգային գործիչ։ Արահեզացին իր ուսումնակցին ըստ ամենայնի հովանաւորել է, պաշտպանել ասորամէտ կղերականների յարձակումներից եւ իր կաթողիկոսութեան երկրորդ տարում արդէն (չուրջ 462ին) նրան ձեռնադրել է Բագրեւանդի եւ Արշարունիքի միացեալ թեմի առաջնորդ։

Վարդանանց պատերազմին յաջորդած խռովայոյզ տարիներին որոշակիօրէն խաթարուել էին Սահակ Պարթևի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի հաստատած կարգերն ու աւանդոյթները թէ՛ ժամակարգութեան եւ թէ՛ դաւանարանութեան ու զպրութեան ասպարէզներում։ Ուստի եւ Արահեզացի կաթողիկոսը վերականգնելու համար նախկին աւանդոյթները, գործի լծեց ժամանակի բոլոր կարող ուժերին։ Նա Յովհան Մանդակունի եպիսկոպոսի (յետագայում՝ կաթողիկոս) հետ բարեկարգեց Մեսրոպ Մաշտոցի եւ Սահակ Պարթևի ստեղծած *Ժամագիրքը*։ Նրա յանձնարարութեամբ Դաւիթ Անյաղթը գրեց իր նշանաւոր *Ներքոդեանը*՝ ընդդէմ նեստորականութեան եւ ի պաշտպանութիւն ուղղափառ դաւանանքի (միաբնակութեան)։ Եւ, չենք կասկածում, որ Արահեզացին է յորդորել Խորենացուն գրել օրհներգեր՝ շարունակելու եւ ամբողջացնելու համար այդ ասպարէզում մեծ ուսուցչապետերի սկսած եւ կիսատ թողած գործը, այն է՝ հայկական *Մաղմուսարանի* հետեւութեամբ ու համամանութեամբ ստեղծել ազգային կցուրդ-օրհներգերի ծխարանը՝ կցուրդարանը։

Մինչեւ Խորենացուն անցնելը անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Արահեզացին ինքը իր բարեկարգած *Ժամագիրքում* սահմանել է Արեւազայի կանոնը։ Ըստ մեր վարկածի, Արեւազայի կանոնում առկայ են եղել Արահեզացու հեղինակած չորս երգեր, որոնցից երկուսը յետագայում Ներսէս Շնորհալին փոխարինել է իր յօրինած երգերով՝ պահպանելով Արահեզացու երկու հեղինակութիւնները։ Այդ երգերը *Ժամագիրքից* մուտք են գործել *Շարակնոց* (պահպանուելով նաեւ *Ժամագիրքում*)։ Արահեզացին է հեղինակել առաջին եւ չորրորդ երգերը («Յարեւելից մինչ ի մուտս») եւ «Ճանապարհ եւ հշմարտութիւն»), որոնք հին կցուրդ-երգերի նմուշներ են։

Օրհներգութեան ասպարէզում, մեծ ուսուցչապետերից յետոյ, յաջորդ խոշոր հեղինակը Խորենացին է։ *Շարակնոցներում* նա յիշատակուած է նա-

եւ Մովսէս Քերթող անունով: Քերթող բառն իր բուն իմաստով նշանակում է «կերտող ուսանաւոր եւ չափաքերական բանից. տաղաչափ. բանաստեղծ. պոետ. է սեպականեալ անուն Հոմերոսի առ յոյնս, եւ առ մեզ՝ Մովսէսի Խորենացոյ»³:

Խորենացին հայ գիտակցութեան մէջ աւելի շատ (եթէ ոչ՝ բացառապէս) դրոշմուած է իբրեւ պատմագիր: Եւ դա բնական է, քանի որ նա յիրաւի հայ խոշորագոյն պատմիչն է, Պատմահայրը: Սակայն մինչեւ պատմագրութեամբ զբաղուելը նա եղել է քերթող-բանաստեղծ-երգական եւ թողել է չափազանց հարուստ բանաստեղծական ժառանգութիւն: Այս է պատճառը, որ նա կոչուել է նաեւ Քերթողահայր, որ նշանակում է «ժայր եւ գլուխ քերթողաց»⁴: Դեռեւս Հայր Ղեւոնդ Ալիշանն է նկատել, որ Խորենացին Քերթողահայր է կոչուել «աւելի բանաստեղծական կամ երգահան գրութեան համար. եւ թէ այս մտքով այս անուանս արժանաւոր է»⁵:

Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցում ուսումնասնելիս Խորենացին խորացել է նաեւ երգեցողութեան մէջ: Այնուհետեւ «Ալեքսանդրիայում եւս ըստ ամենայնի կարելոյն է պաշտօնեցողութեան եւ նոյնիսկ աւելի լայն՝ ընդհանրապէս երգ-երաժշտութեան, հիմ ու նոր երգերի յարաբերութեան, ազգային լեզուներին կապուած հոգեւոր երաժշտութեան եւ այլ կենսական երեւոյթների հետ առնչուող հիմնական հարցերը»⁶: Ահա թէ ինչու, պատահական չէ, որ ժամանակի կաթողիկոսը յատկապէս նրան է յանձնարարել շարունակելու ուսուցչապետերի գործը օրհներգութեան ասպարէզում:

Խորենացին, ըստ իրեն յանձնարարուած ծրագրի, յօրինել է Մեծ Պահ-քին նախորդող եւ Աւագ Շարաթին յաջորդող գրեթէ բոլոր նշանակալից եկեղեցական տօներին վերաբերող օրհներգերը:

Նա է հեղինակել Քրիստոսի Մնունդին եւ Յայտնութեանը, ինչպէս նաեւ այդ մեծ տօնին առնչուող ծրագալուցին եւ Տեառնընդառաջին նուիրուած երգերը: Այդ են վկայում շարականների հեղինակների ցանկերը. «Մուրքն Մովսէս Քերթող՝ գճրագալուցի... վկարգ Ծննդեանն... զՏեառնընդառաջին»⁷:

Շարականների հեղինակներին քաջածանօթ գրիչները եւս Մննդեան օրհներգերի հեղինակին «կոչում են Մովսէս Քերթող կամ Մովսէս Խորենացի, Քերթողն ու Խորենացին միեւնոյն անձն համարելով», ինչպէս օրինակ, «զԾննդեանն՝ Մովսէս Քերթողն ասաց», «Մովսէս Քերթողն՝ զԾննդեանն»⁸:

ԺԳ. դարի մատենագիր Վարդան Արեւելցին Մննդեան օրհներգերը վերագրել է թէ՛ Խորենացուն եւ թէ՛ է. դարի երաժիշտ-տեսաբան Բարսեղ Ծոնին. «Ձի թէ մեր քարգմանիչն եւ հոգեշարժ վարդապետ Մովսէս Խորենացին ասացեալ է զԾննդեան եւ զՅարութեան երգս շարականաց, եւ թէ՛ մեծն եւ հանդիսաւոր ճգնաւորն Բարսեղ, մականուամբ Ծոնն կոչեցեալ»⁹:

Մեր համոզմամբ, Մննդեան օրհներգերի հիմնական մասը հեղինակել է Խորենացին, իսկ Բարսեղ Ծոնը (թերեւս նաեւ այլ հեղինակներ) ընդամենը կատարել է որոշ յաւելումներ¹⁰: Սրանով են բացատրուում Մննդեան օրհներգերում առկայ որոշ լեզուափոխական եւ կառուցուածքային շեղումները:

Շարականների հեղինակային խնդրով լրջօրէն զբաղուած երաժշտագէտ Նիկողոս Թաճմեզեանի եղբայրնդ՝ Խորենացուն են պատկանում «Աստուածայայտնութեան Ծրագալուցի, Տեսողնդառացի... կանոնների բոլոր երգերը... Ծննդեան ութ օրերի կանոնների երգերի ստուար քաղմութիւնը» (ընդգծումներն իմն են - Զ.Բ.)¹¹։

խորենացին, որ հեղինակել է Սուրբ Ծնունդի եւ յարակից Ճրագալուցի եւ Տեսողնդառացի կարգերը, պիտի անհրաժեշտաբար անդադարձած լինէր նաեւ Աստուածածնի Աւետմանը։ Եւ այդպէս էլ եղել է։ Ինչպէս ապացուցել է Հայր Սահակ Ամատունին, Քերթողահայրը ստեղծել է նաեւ Աւետման (Աւետեաց) նախնական կարգը։ Այստեղ նա ընդգրկել է չորս երգեր՝ մէկական Հարցն, Մեծացուցէ, Ողորմեա եւ Տէր Յերկինց։ Ամատունին հիմք է ունեցել Ժէ. դարի սկզբի մի ձեռագիր Շարականաց, որտեղ առկայ է եղել այդ հին կարգը, եւ որի գրիչը վկայել է։ «ՉԱւետեաց Պատկերն եւս Մովսէս Խորենացին է ասացեալ»¹²։ Այնուհետեւ (ԺԲ. դարում) Գրիգոր Փոքր Վկայաւէրը ստեղծել է Աւետման նոր կանոն (պատկեր)՝ վերացնելով նախկինը¹³։ Ըստ այդմ, խորենացու հեղինակած Հարցնը դարձել է պարականոն, իսկ յաջորդ երեք երգերն ընդգրկուել են Յարութեան Մեծացուցէների շարքում։

Կասկած չկայ, որ Քերթողահայրն անհրաժեշտաբար պիտի անդադարձնար քրիստոնէական մեծագոյն տօնին՝ Յարութեանը։ Յիրաւի, ըստ շարակնոցային ցանկերի եւ այլ տուեալների, նա հեղինակել է ութ շարք կազմող Յարութեան Հարցները։ «Սուրբն Մովսէս Քերթող... զՅարութեան Հարցսն»¹⁴։

Տեսա՞նք, որ Վարդան Վարդապետը ինչպէս Ծննդեան, այնպէս էլ Յարութեան երգերը վերագրել է թէ՛ խորենացուն, թէ՛ Բարսեղ Ճոնին։ Յարութեան Հարցները վերագրուել են նաեւ Անանիա Շիրակացուն¹⁵։ Սակայն այս անգամ էլ պիտի ընդունել, որ է. դարի այդ երկու հեղինակները Յարութեան Հարցներում թերեւս կատարել են միայն որոշ յաւելումներ։ Յաւելողների մէջ, անշուշտ, եղել են նաեւ այլ հեղինակներ¹⁶։ Բարսեղ Ճոնին, Շիրակացուն եւ այլ հեղինակների սոսկ յաւելող ենք համարում, քանի որ խնդրի քննութիւնը մեզ բերել է այն համոզման, որ Յարութեան Հարցների հիմնական հեղինակը Քերթողահայրն է։

Հիմնականում խորենացին է հեղինակել նաեւ վերոյիշեալ Յարութեան Մեծացուցէները։ «Սուրբն Մովսէս Քերթող... զՄեծացուցէքն»¹⁷։

Այստեղ հարկ է նշել, որ մի փոքր աւելի ուշ Ստեփանոս Միւնեցին (Առաջինը) ստեղծել է Յարութեան Օրհնութիւնները, իսկ Յովհան Մանդակունին՝ Ճաշու երգերը (Գովեաներ)։ Ըստ այսմ, Ոսկեդարում արդէն կազմուել է Յարութեան ամբողջական կարգը (Օրհնութիւններ, Հարցներ՝ իրենց կազմով, Մեծացուցէներ եւ Ճաշուներ)։ Դա իր ծաւալով խոշորագոյն օրհներգային կարգն է, ինչը միանգամայն բնական է՝ նկատի ունենալով այդ մեծագոյն տօնի խորհուրդը։ Սակայն ԺԲ. դարում (ինչպէս Աւետման կարգի պարագայում) ստեղծուել է Յարութեան մի նոր, առանձին կարգ («Կանոն Սրբոյ Զատիկին»։ հեղինակ՝ Ներսէս Լամբրոնացի), եւ նախ-

նական կարգի չորս մասերը յայտնուել են *Շարահնոցի* տարրեր հատուածներում:

Ըստ որոշ վկայութիւնների, *Խորենացին* է հեղինակել նաեւ *Հոգեգայտեան* (*Պենտեկոստէ*), *Վարդապառի եւ Աստուածածնի Վերափոխման առաքին օրերի կարգերը*¹⁸: «Սուրբն Սովսէս Քերթող... եւ զառաջին պատկերն Հոգոյ գալստեան, զՎարդապառի եւ զՎերափոխման»¹⁹: «Կանովն Կենտկոստեին Առաջին ատուրն... ասացեալ Սովսէսի Քերթող վեհին»:
«Սովսէս Քերթողն... զՎարդապառին»:
«Փոխման Աստուածածնին ասացեալ Սովսէսի Քերթող Խորենացի»²⁰:
*Այդ կարգերը վերագրուել են նաեւ Յովհան Մանգակունուն եւ Անանիա Շիրակացուն*²¹: Այս անգամ էլ ուսումնասիրութիւնը մեզ բերել է այն կարծիքին, որ այդ կարգերի հիմնական հեղինակը եւս *Խորենացին* է: Ի դէպ, Քերթողահայրը գրել է նաեւ Մարիամ Աստուածածնի Վերափոխմանը եւ Վարդապառի խորհուրդին նուիրուած այլ երկեր²²:

Շարահնոցային ցանկերում *Խորենացուն եւ Շիրակացուն* են վերագրուած *Յովհաննէս Մկրտչին* («զՅոհաննուն») նուիրուած օրհներգերը: Հայր Գաբրիէլ Աւետիքեանը որոշ տուեալների հիման վրայ Յովհաննէս Մկրտչի գլխատման կարգը համարել է «արարեալ ի Սովսիս Խորենացւոյ»²³:

Շարահնոցային ցանկերը *Խորենացուն եւ Շիրակացուն* են վերագրել նաեւ Անտոն Անապատականին, Թէոդոս Թագաւորին (Սուրբ Թագաւորաց) եւ Գրիգոր Լուսաւորչին նուիրուած կարգերը²⁴: Աւետիքեանի ունեցած տուեալներով այդ կարգերը վերագրուած են հիմնականում *Խորենացուն*, մասամբ՝ *Յովհան Մանգակունուն*²⁵:

Համամիտ ենք Թահմիզեանին, թէ *Խորենացին* է գրել «Անտոն Անապատականին նուիրուած կանոնի կտորները (բացի Օրհնութեան Բ պատկերից՝ «Որ ի հանդէս քո ճգնութեան»), Թագաւորաց կանոնի կտորները (բացի Օրհնութիւնից՝ «Որ զերկնաւոր Թագաւորութեանդ») եւ Գրիգոր Լուսաւորչին նուիրուած կանոնի հին երգերը («Ով երջանիկ տէր»)»²⁶:

Խորենացին ըստ էութեան իրագործել է իր մեծ ծրագիրը՝ շարունակելով եւ գրեթէ լիովին ամբողջացնելով իր ուսուցչապետերի սկսած գործը: Նա ստեղծել է ժամանակի հայ եկեղեցու սահմանած նշանակալից տօներին նուիրուած օրհներգերի կարգերը: Դրանք, անշուշտ, յետագայում համալրուել են այլ հեղինակների երգերով, որոշ օրհներգեր պարականոն են դարձել: *Խորենացու* ստեղծած կարգերն ընդգրկում են շուրջ 300 երգեր, որոնց մեծ մասի հեղինակն է նա:

Թէ ճշգրտօրէն ո՞ր թուականին է սկսել եւ ե՞րբ է աւարտել *Խորենացին* իր մեծաթիւ օրհներգերի յօրինման աշխատանքը, չենք կարող ասել: Դա եղել է 460ականների սկզբից մինչեւ 470ականների կէսերն ընկած ժամանակամիջոցին:

Դրանից յետոյ (թերեւս նաեւ զուգահեռաբար) նա շարադրել է իր *Պատմութիւնը*, որն աւարտել է շուրջ 480ին: Ինչպէս գրում է Թահմիզեանը, *Խորենացու* երգերի «քաղմկոլովանի հետազօտութիւնը ցոյց է տալիս, որ

դրանք մեր Քերթովահոր երաժշտա-բանաստեղծական արուեստի յեղաշրջման նույնիսկ բազմամեայ մի ճանապարհ են գծում»²⁷ :

Իր հեղինակած օրհներգերը *Խորենացին*, *անշուշտ*, *յանձնել է կաթողիկոսարան՝ պատուիրատու Գիւտ Արահեզացուն*²⁸ կամ նրան յաջորդած *Յովհան Մանգակունուն* :

*

Քրիստոսի Մնունդին ձօնուած օրհներգերը ստեղծելիս *Խորենացին*, ընկանաբար, հիմք է ընդունել *Աւետարանը*։ Նա հարկ է համարել նախ անդրադառնալ *Աստուածածնի Աւետմանը*, որը հայ առաքելական եկեղեցին տօնում է Քրիստոսի Մնունդից ինը ամիս առաջ՝ Ապրիլի 7ին։ Այդ օրն է, երբ, ըստ *Աւետարանի*, Գարրիէլ հրեշտակապետը գալիս է Գալիլիայի Նազարէթ քաղաքը եւ Դավթի սերնդից Յովսէփի նշանածին՝ կոյս Մարիամին, աւետում նրա՝ Սուրբ Հոգուց յղիանալու եւ *Աստուածորդուն* ծնելու մասին (Չուհա, Ա., 26-28)։

Աւետման (Աւետեաց) տօնի առթիւ *Խորենացին*, ինչպէս նշեցինք, կազմել է մի ոչ-ծաւալուն կարգ, որի Հարցնը սկսւում է հրեշտակապետի՝ Մարիամին ուղղուած աւետիսով։

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել մի կարեւոր հանգամանք։ Մարիամն իրրեւ *Աստուածամայր* եւ *Սրբուհի* պաշտօնապէս ճանաչուել է 431ի Եփեսոսի Երրորդ Ժողովում։ Ղրանից յետոյ է հայ իրականութեան մէջ տարածուել նրա պաշտամունքը, եւ հայ առաքելական եկեղեցական ծիսակարգի մէջ մտել են *Աստուածածնին* նուիրուած տօները։ Ուստի եւ զարմանալի չէ, որ Մեսրոպ Մաշտոցը եւ Սահակ Պարթեւը, որոնք օրհներգեր են հեղինակել նախքան Մարիամի պաշտամունքի տարածումը Հայաստանում, չեն անդրադարձել *Աստուածամօրը՝* որպէս տօնելի եւ պաշտելի Սրբուհու²⁹։

Խորենացին առաջինն է հայոց մէջ օրհներգել Սուրբ Կոյսին՝ սկզբնաւորելով հայ մարիամեբզութիւնը։

Ասենք նաեւ, որ իր *Պատմութիւն Հայոցի* մէջ *Խորենացին* առանձնակի անդրադարձել է Եփեսոսի Ժողովին՝ գումարուած ընդդէմ «ամբարիշտն» Նեստորի Պատմիչը նշել է, որ այդ ժողովին չեն մասնակցել Մեսրոպ Մաշտոցը եւ Սահակ Պարթեւը, որոնց յատուկ առաքուել են ժողովի սահմանած կանոնները³⁰։

Այն ժամանակ, երբ *Խորենացին* յօրինում էր իր օրհներգերը, նեստորականութիւնը լայնօրէն թափանցել էր Հայաստան՝ մերժելով Մարիամի՝ *Աստուածածին* եւ խաչի՝ *աստուածային* լինելը։ Ի հակադրեցութիւն այդ հերձուածողական քարոզներին՝ *Խորենացին* իր օրհներգերում չափազանց շատ փառաբանել ու ներբողել է թէ՛ *Աստուածածնին* եւ թէ՛ Միածին Քրիստոսի Սուրբ Խաչը (այստեղ, *անշուշտ*, որոշակի դեր է ունեցել նրա հովանաւոր Գիւտ Արահեզացին)։

Ինչպէս իր օրհներգերում, այնպէս էլ իր *Պատմութիւն Հայոցի* մէջ *Խորենացին*, Եփեսոսի Ժողովի ոգով, *Աստուածածնին* կոչել է «Ամնաստուր»³¹։

Նշեցինք, որ Խորենացին հեղինակել է նաև Աստուածածնի Վերափոխման առնչուող մի երկ: Դա Սահակ Արծրունուն գրած նրա Թուղթն է³³, որտեղ պատմում է, թէ ինչպէս փայտի վրայ դրոշմուած Սուրբ Կոյսի պատկերը նրա վերափոխումից յետոյ բերուեց Հայաստան: Այստեղ էլ Ամենասուրբ Մարիամին Խորենացին կոչել է «Ամենօրինեալ Սրբոյի», այլև «Սուրբ անարատ Կոյս»³³:

Սակայն վերադառնանք Խորենացու օրհներգերին, աւելի որոշակի՝ Աւետման կարգին: Այստեղ պարականոն դարձած Հարցնին յաջորդել է մի Մեծացուցէ: Հայ օրհներգութեան մէջ այս երգատեսակը սկզբնապէս կցորդուել է Աստուածածնի «Մեծացուցե անձն իմ զՏէր» աւետարանական օրհնութեանը (Չուգաս, Ա., 46), որն ընդգրկուել է հայկական Սաղմոսարանում: Մեծացուցէները հիմնականում նուիրուած են Տիրամօրը: Ըստ այսմ, Աւետման նախնական կարգի Մեծացուցէն, ըստ երեւոյթին, այդ երգատեսակի առաջին նմուշն է:

Նշեցինք նաև, որ Խորենացին հեղինակել է Մեծացուցէների մի ամբողջ շարք՝ գրուած Տիրոջ Յարութեան առթիւ: Նա բազմաթիւ Մեծացուցէներ եւ Տիրամօրը ձօնուած այլ տեսակի օրհներգեր է յօրինել նաև իր հեղինակած միւս կարգերի, յատկապէս Աստուածածնի կարգերի համար: Այդ օրհներգերում Ամենասուրբ եւ Ամենօրհնեալ Աստուածամայրը ներկայացուած է զանազան ներբողական-փառաբանական մակդիրներով: Օրհներգուն նրա մէջ նախ առանձնացրել է երեք խորհուրդներ.

Երիս խորհուրդս ստկալի ի Քեզ տեսանի, Աստուածածի՛ն,
յղութի՛ն անսերմական, ծընունդ անարատ,
կուսութի՛ն՝ յետ ծընընդեան մնալով անապական... (էջ 72-73)³⁴:

Ըստ այսմ, մակդիրների ու փոխաբերութիւնների մի մասը մատնանշում է Սուրբ Կոյսի անարատութիւնը՝ բնորոշելով նրան իրեն «Կուսութեանց պարծանք», «Անխախտելի Կուսութիւն», «Անհարսնացեալ», «Հարսն երկնատր», «Հարսն անփորձ», «Գանձ անապական», «Մարութ Աղանի»...

Անապական Կոյսը կանանց մէջ միակ օրհնեալն է, բոլորի համար երանելի, «Պարծանք՝ ազգի մարդկան», «Պարծանք եկեղեցւոյ»: Նրան օրհնում, գոհաբանում եւ փառաւորում են ոչ միայն մարդիկ, այլև «վերին գօրութիւնք, դասք անմարմնոց, հոգեղինաց, հրեղինաց, զուարթնոց եւ հրեշտակաց»: Նա ինքը հողեղէն սերովբէ է, «ահեղիցն մմանեալ հրեղինաց դասուցն», «քան զերկինս բարձրագոյն», «զերաւորաշ Ծաղիկ՝ բուրեալ յեղեմայ հոտ անմահութեան», «խորհուրդ կենաց», «Մայր կենդանութեան», «ճանապարհ արքայութեան»:

Այս հողեղէն կինը սրբացուել ու գերբնական արարածի յատկանիշներ է ձեռք բերել, քանի որ նրան է շնորհուել կրելու մեծագոյն խորհուրդը՝ Աստծոյ մարդեղացումը: Հրեշտակապետը նրան կոչել է Բերկրեալ (շնորհնկալ), քանի որ նրա մէջ է Սուրբ Հոգու միջոցով մարմնաւորուել Տէրը: Ուստի եւ Տիրամօրը արուած մակդիրների ու փոխաբերութիւնների մեծ մասը խորհրդանշում է նրա այդ մեծ առաքելութիւնը՝ լինել մարդեղացած

Աստծոյ կրողը եւ ծնողը. «Կենարար Բանի Բնակարան», «Բնակ հրեղէն Աստուածութեան», «Փերովքեական Արոտ», «Վերընկալ աստուածային Բանի», «Հիմն եկեղեցւոյ», «Աստուծոյ լուսեղէն Տաճար», «Ստորան Հոգւոյն Սրբոյ», «Տեղի անտառնի լուսոյն», «Հրափայլ ծագման Առագաստ», «Աղբիւր անապատ լուսոյն», «Ճշմարիտ Արեւելք Արեգականն արդարութեան»⁵⁵,

Հինելով Լոյս-Աստծուն կրողն ու ծագեցնողը՝ Տիրամայրն ինքը եւս լուսեղէն էակ է՝ «քան զարեգակն պայծառագոյն», «պայծառ երկինք», «Ամպ լուսեղէն», «որպէս գերարփի փայլեալ»:

Տիրամայրն ամէնից աւելի գովերգուած է վսեմ տաճարի փոխաբերութեամբ, որ անարատ է, անխախտելի, լուսեղէն. երգերից մէկում դիմելով Բան Աստծոյ Տաճար-Մարիամին՝ բանաստեղծն ասել է.

Խորանայարկ, կամարանըման յօրինեցար, Սուրբ Կոյս

Աստուածածի՛ն,

զանհասանելի ըզԲանն Աստուած քնատրապէս, անսերմնաբար
կրեցեր ի Բո որովայնի.

անդադար երգով ըզԲեզ միշտ մեծացուցանեմք (էջ 528-529):

Ինչպէս Քրիստոսն իր մահով փրկեց մարդկութիւնը նախահայր Ադամին տրուած Աստծոյ անէծքից, նոյնպէս եւ Մարիամն իր Աստուածածնութեամբ վերացրեց նախամայր Եւայի մեղքը, դարձաւ «Բարձող անիծից» եւ «Լուծիչ երկանց» (երկունքի ցաւերը ջնջող)՝ Դիմելով նրան՝ օրհներգուն ասել է.

Քեւ լուծան կնիք դատապարտութեան,

եւ Քեւ կագնեցաւ մեղուցեալ մայրըն գլորեալ... (էջ 47):

Այսպիսով, Քրիստոսի մայրը ձեռք է բերել նաեւ որոշ աստուածային-սրբային յատկանիշներ՝ դառնալով «Քաւիչ մեղաց», «Քաշխող բարութեանց», «Բոլորից փրկութեան Մայր», «Օգնական եւ Ընդոքի աշխարհի», «Աղբիւր ծարաւեաց», «Հանգիստ աշխատեւոց»... Նա այդպիսին է, անշուշտ, Տիրոջ կամքով, ուստի եւ հաւատացեալի կողմից առաւելապէս ընկալուել ու բնորոշուել է իբրեւ Աստծոյ առաջ բարեխօսող, «Աիջնորդ օրինաց եւ շնորհաց», «Բարեխօս աշխարհի»...

Խորենացու օրհներգերում Աստուածածինը գովերգուած է նաեւ Հին փտակարանից մակարերուած մի շարք խորհրդանշական փոխաբերութիւններով. «երկնային Դուռ», որով կարող է անցնել միայն Աստուած, «անկեզ Մորեմի, Լոյսի սիւն, վիսածին Լեռ, փակուած Աղբիւր, Գեղմ, հովանի Ամպ»... Այս խորհրդանիշները պարզաբանուում են մարգարէական գրքերի մեկնութիւններով, որոնց թա՛մածանօթ է եղել Խորենացին:

Այսպիսով, Խորենացու օրհներգերում ներկայացուած է Աստուածածնի առինքնող լուսեղէն կերպարը: Դրա շնորհիւ նրա սկզբնաւորած մարիամերգութիւնը մեծ խիզախում ու նորարարութիւն էր եւ վաղ միջնադարի լուսերգութեան բանաստեղծական փայլուն զրոյսերում: Պիտի անցնէր կէս-ազգարամեակ, որպէսզի սրբացուած-աստուածացուած Մարիամը Գրիգոր Նարեկացու քերթութեան մէջ վերստին դառնար հոգեղէն կին, կանացի

գեղեցկութեամբ երկրային արարած, որի աչքերն են «ծով ծիծաղախիտ... բերանն երկթերթի, վարդն ի շրթանց կաթեր... Ծոցն լուսափայլ՝ կարմիր վարդով լցեալ»...³⁶

*

Հայ առաքելական եկեղեցին Աստուածայայտութեան Ճրագալուցը նշում է Յուսուֆի Տին, Սուրբ Մնունդի նախօրեակին Այդ ծիսակատարութիւնը «առ հիմնն կատարիս զսուրբ ի սուրբ երկոյնի լուցմամբ ճրագաց»³⁷։ Այս Հանդիսութեան Համար Խորենացին հարկ է համարել ստեղծել առանձին երգաշարք, որն անմիջապէս շարունակում է Աւետման երգաշարքը եւ վերջինիս հետ միասին նախերգանքի դեր կատարում բուն Աստուածայայտութեանը նուիրուած օրհներգութեան համար։

Ճրագալուցի կարգը եւս արծարծում է Աստուածածնի Աւետման եւ Քրիստոսի մարդեղացման թեման։ Հետեւաբար այստեղ գերակշռում է Աստուածամօր եւ նրա մէջ մարմնացած Աստծոյ փառաբանութիւնը, որ ողորդուած է ծագող արդար Արեգակի ոգեղէն լոյսով։

Ծագումըն հրաշալի, որ անյայտ էր ի մէնջ,
եւ Բանըն Հայրական՝ անընթերցելի,
հուր փայլակնացեալ եւ ի մարմնի բնակեցալ՝
անվընաս պահելով զարարածս ամենայն (էջ 24)։

Խորենացին ութ կարգերով օրհներգել է մարդեղացած Քրիստոսի Մնունդը՝ բանաստեղծօրէն մշակելով Համապատասխան աւետարանական նիւթը։ Յիսուսը ծնւում է Բեթղեհէմում, եւ նրան խանձարուրով բարուրած դնում են մսուրի մէջ։ Նրան առաջինը տեսնում եւ երկրպագում են հովիւները։ Ապա ուղեցոյց աստղին հետեւելով՝ գալիս են մոգերը եւ երկրպագում նրան։

Նշանաւոր է եւ Ժողովրդի մէջ լայնօրէն տարածուած է Մննդեան Առաջին օրուայ Օրհներթիւնը, «որ երգուի է ոչ միայն եկեղեցում, այլեւ տներում, հանդեսներում եւ մանաւանդ Ծննդեան Աւետիսների ժամանակ։ Այս շարականի մասսայականացման ու շատ սիրուելու գաղտնիքը պարզութեան, գեղեցկութեան ու մատչելիութեան մէջ է»³⁸։ Ահա առաջին երկտող տուներ։

Խորհուրդ մեծ եւ սքանչելի, որ յայսմ ատուր յայտնեցաւ,
հովիւք երգեն ընդ հրեշտակս, տան աւետիս աշխարհի (էջ 27)։

Արծարծուող նիւթին զուգընթաց դարձեալ շօշափուում է Աստուածածնի Աւետման թեման, եւ կատարւում է վերջինիս ու նրա մարմնացեալ Որդու փառաբանութիւնը, ինչպէս՝

Ի Հօրէ ծագեցար՝ լուսատրել զարարածըս,
արդարութեա՛ն Արեգակըն, Տէ՛ր, փա՛ռք Բեգ։

Ծընար ի յայրին, ընծայեցաւ Բեթղեհէմ,
արդարութեա՛ն Արեգակըն, Տէ՛ր, փա՛ռք Բեգ։

Հովուաց յայտնեցար, Երկըրպագեա՛լ ի մոգուց,

արդարութեան Արեգակըն, Տէ՛ր, փառք Քեզ:

Եւ մե՛ք երգեսցուք, որ ի Կուսէն մարմնացար,
արդարութեան Արեգակըն, Տէ՛ր, փառք Քեզ (էջ 28):

Աստուածայայտութեան հետ միաժամանակ հայ առաքելական եկեղեցին տօնում է նաեւ Քրիստոսի մկրտութիւնը (Ջորջհէք): Յովհաննէս Մկրտչի ձեռքով երեսնամայ Քրիստոսը մկրտուում է Յորդանան գետում. «Եւ ահա քացան մմա երկինք, եւ ետես զՀոգին Աստուծոյ՝ զի իջանէր իբրեւ զաղանի եւ զայր ի վերայ նորա: Եւ ահա ծայն յերկնից որ ասէր. Դա է Որդի իմ սիրելի՝ ընդ որ հաճեցայ» (Մատթէոս, Գ, 18): Այս իրողութեանը խորնացին անդրադառնում է Աստուածայայտութեան կարգերում. Նրա բնորոշմամբ, Քրիստոսը մկրտուելով Յորդանանում, «զուաց ըզմեղ աշխարհի», «արքեաց զՅորդանան».

Մկրտութի Քրիստոս, եւ սրբին ամենայն արարածք,
եւ տայ մեզ բողոքին մեղաց՝
ջրով եւ Հոգով վերասրբելով ըզմեզ (էջ 59):

Յովհաննէս Մկրտիչը՝

Տեսանելով Սուրբ զՀոգին՝ աղանակերայ ի վերայ ջուրցըն,
աղաղակէր՝ ասելով. «Ահա Գառն Աստուծոյ, որ ի Հօրէ վրկայեցաւ.

– Դա է Որդի իմ սիրելի, ընդ որում Ես հաճեցայ» (էջ 63):

Աստուածայայտութեան կարգերում առկայ են օրհներգերի բոլոր տեսակները, ինչի շնորհիւ «կտարուել է» յարասուող պատումի միակերպութիւնը: Ընդհանուր առմամբ, այդ կարգերում տիրապետում է զուարթ լուսով ողողուած աւետիսեան-ցնծագին տրամադրութիւնը, քանզի ծննդեան եւ կնուսքի տօն է, այն էլ՝ Լոյս-Աստուծոյ Մնունդի եւ Մկրտութեան.

Յընծութեամբ տօնեսցուք ըզՇընունդ Բո Սուրբ,
որ յայտնեցար մեզ՝ Լոյս ի Լուսոյ
եւ լուսով Բո լըցեր զտիեզերքս,
ըզՔեզ օրհնենք, Աստուած հարցըն մերոց... (էջ 28):

Մկրտուեալ ի Յորդանան ի Յովհաննէ,
աստուածային բնութեամբ, մարմնովըն, գոր ի մեճն էառ՝
ըզմեզ լուսատրելով աստուածային ծագմամբըն (էջ 61-62):

Եթէ Աւետան եւ Ճրագայուցի երգերը համարում ենք Աստուածայայտութեան ութ օրերի օրհներգութեան նախերգանքները, ապա վերջերգ կարող ենք համարել Տեառնընդառաջի կարգը: Լստ Աւետարանի, քառասորեայ Յիսուսին, «ըստ օրինացն Մովսիսի», տանում են Երուսաղէմի տաճար՝ «յանդիման առնել Տառն»: Այստեղից էլ՝ հայ առաքելական եկեղեցուն Փետրուարի 14ին նշուող Տեառնընդառաջ տօնի անուանումը: Տաճարում մանուկ Յիսուսին իր գիրկն է առնում Սիմէոն ծերունին՝ մարգարէանալով, որ մանուկը կը լինի «Լոյս ի յայտնութիւն հեքանոսաց եւ փառս ժողովրդեան Իսրայէլի» (Չուկաս, Բ, 22-32):

Այս է խորենացու հեղինակած Տեառնընդառաջի կարգի նիւթը, որի չարադրանքը երբեմն վերածուել է բանաստեղծական գեղեցիկ տողերի, ինչպէս՝

Այսօր երկիրս երկինք անուանեցաւ,
զի Տէրըն տէրանց իջեալ յերկնից ի յերկիր
եւ ընծայիլ յանձն առնու ի գործոց ձեռաց Իւրոց (էջ 77):

Տեառնընդառաջի օրհներգերում զծագրուած է Սիմէոն ծերունու կենդանի մարդկային կերպարը: Նա, որին Սուրբ Հոգուց հրամայուած էր մահ չտեսնել, մինչեւ չտեսնի Տիրոջ Օծեալին, աբժմ վերջապէս հասել է իր բաղձալի նպատակին եւ կարող է հանգիստ մեռնել: Նա գգւում է մանկանը՝ փառաւորելով Ասածուն: «Ընայտար ալեօքն ծերունին», որին օրհներգուն կոչում է քերովբէական աթոռ (ինչպէս կոչել է Աստուածածնին), քանի որ նրա գրկում է բազմել մարմնացած Աստուածորդին:

Այսպիսով, Աստուածայայտութեան երգերում պաշտուող սրբութեանը զուգընթաց պատկերում է նաեւ մարդ արարածը. մի դէպքում՝ ի դէմս Կոյս Մարիամի, մէկ այլ դէպքում՝ Սիմէոն ծերունու: Միւսը ինքը՝ օրհներգուն է, իր յոյգերով ու խոհերով, որ օրհներգում է՝ յաճախ հանդէս գալով պաշտող համայնքի կողմից, երբեմն նաեւ իր իսկ անձով:

Բարեխօսեա՛ վսան անձանց մերոց...

փըրկել ըզմեզ ի փորձութենէ... (էջ 23):

Այսօր ըզմեղօք դատապարտեալ անձն իմ ի մահ
նորոգեա՛ ի կեանսըղ յափտենից մարդասիրապէս... (էջ 38)

Այսօր հայցմամբ ծերունոյն արձակեա՛ եւ զիս՝

ըզբազմամեղոս,

ի կապանաց մահու՝ ի կեանսըղ յափտենից (էջ 76):

Օրհներգուի անձի, որպէս «քնարական հերոսի» նման գրսեւորումներն արդէն առկայ են Մեսրոպ Մաշտոցի եւ Սահակ Պարթեւի օրհներգերում:

*

Նշեցինք, որ խորենացին օրհներգեր է յօրինել նաեւ քրիստոնէական մեծադոյն տօնի՝ Յարութեան կամ Սուրբ Զատիկի առթիւ՝ ստեղծելով ութ շարքերից բաղկացած Հարցնե՛ր եւ առանձին շարք կազմող Մեծացուցէ՛նք:

Յարութեան Հարցները խորենացին սկսել է այն աւետարանական դրուագներից, որոնցով աւարտոււմ են Սահակ Պարթեւի հեղինակած Աւագ Շաբաթի կարգերը: Նկատի ունենք Քրիստոսի խաչելութեան, մահուան եւ թաղման դրուագները: Այնուհետեւ օրհներգուն արծարծել է հիմնական թեման՝ Քրիստոսի Յարութիւնը:

Քրիստոսի թաղման յաջորդ օրն առաւօտ կանուխ Մարիամ Մագդաղենացին, Յակոբոսի մայր Մարիամը եւ Սողոմէն գնում են անուշաբոյր իւղերով ու խնկով օծելու Աստուածորդու մարմինը: Սակայն ժայռափոր գերեզմանը թափուր են գտնում, եւ հրեշտակն աւետում է նրանց Քրիստոսի

Յարութիւնը Հրեշտակի տեսիլքից սարսափահար են լինում գերեզմանը հակող զինուորները, իւզարեր կանայք հրեշտակի կամքով աւետիսը հաղորդում են առաքեալներին: Վերջիններիս երեւում է յարութիւն առած Քրիստոսը, որն այնուհետեւ համբարձւում է երկինք: Յարութեան նիւթից բխող զաղափարը հետեւեալն է. Քրիստոսն իր մահով յաղթում է մահին («ամահուամբն ըզմահ խափանեաց»), կործանում է դժոխքը, առաջին մեղքի պատճառով մահացածներին կենդանացնում է եւ անմահութիւն շնորհում մարդկութեանը: Այսինքն՝ կատարւում է աշխարհի երկրորդ արարչագործութիւնը:

Նշուած նիւթն ու զաղափարը բազում ձեւերով շարադրուած են իդրեւացու Յարութեան Հարցներում՝ վերածուելով սրտառուչ երգ-երաժշտութեան:

Ինչպէս Քրիստոսի Մենդեան կարգերը, այնպէս էլ Յարութեանը ձօնուած այս ուխմասա շարքերը, ընդհանուր առմամբ, համակուած են ցնծագին տրամադրութեամբ: Կամովին մեծ տառապանքների ու մահուան գնացած Տէրը յարութիւն է առել եւ դրանով անմահութիւն պարգեւել մահկանացու մարդկանց:

Այսօր ցրնծան մանկունք առագաստի,
բանգի Քրիստոս յարուցեալ՝ փարատեաց ըզսուգ
եւ ըզտըրտմութիւն
եւ լուսաւորեաց զաշխարհս...

Այսօր ցրնծայ Երուսաղէմըն Վերին,
այսօր ցրնծայ Սիոն Մայր եկեղեցի,
բանգի Փրկիչըն մեր յարեալ եւ աւերեաց զդժոխքս,
եւ մեզ վերբստին Լոյսըն ծագեալ ի Հօրէ (էջ 419):

Ինչպէս տեսնում ենք, համընդհանուր ցնծութիւնն այս անգամ էլ ողորուած է ոգեղէն լոյսով, քանզի Լոյս-Աստուած իր Յարութեամբ վերացնում է նախահայր Ադամի մեղքը, նորոգում է հին մարդկութիւնը, որի առջեւ բացում է անմահութեան դուռը: Օրհնեբողուն հակադրել է մահաբեր իմացութեան ծառը եւ կենարար խաչափայտը:

Պատրանօք նախաստեղծին մերկացաք ի լուսոյն,
իսկ Յարութեամբ Միածնիդ ըզգեցաք զանմահութիւն.
փա՛ղք Յարութեան Բռ, Տէ՛ր:

Խարանօք փայտին ճաշակեցաք ըզմահ,
իսկ փայտէն կենաց նորոգեցաք ամենայն.
փա՛ղք Յարութեան Բռ, Տէ՛ր (էջ 326):

Յարութեան նիւթը եւ զաղափարն արծարծելիս, օրհնեբողուն այս անգամ եւս թէ՛ ներբողական-փառաբանական խօսքեր է ասել եւ թէ՛ հեղել իր ապաշխարական գեղումները, երբեմն՝ անձնական մակարդակով եւ յաճախ՝ բանաստեղծական ջերմ շնչով: Ահա երկու հատուած Ողորմաներից,

որոնք արտայայտում են նաեւ մարդու ազատութեան ու անմահութեան տենչերը:

Որ տըրտմահաղորդ Բո չարչարանօք խաչին
ազատեցեր ըզմարդն ի տըրտմազգեաց փայտէն
եւ ի մեղսաճաշակ պըտողոյն,
Քրիստոս Աստուած, եւ մեզ ողորմեա... (էջ 389):

Ի խաչին քեւեռեցար, Աստուած,
եւ զմարդն ի կապանաց մահու արծակեցեր.
եւ զիս մի՛ անտես առներ,
որ մեղօքս եմ մեռեալ (էջ 350):

Մաշտոցի հետեւութեամբ, որ հեղինակել է Յարութեան համար սահմանուած քառասնօրեայ Պահքի ութաշարք Հարցներ, *Խորենացին* ստեղծել է Յարութեանը նուիրուած համանման շարքեր, որոնք նախատեսուել են երգուելու մինչեւ Հոգեգալստան ընկած յիսնօրեակում (Յինանց օրերին):

Յարութեանը նուիրուած Մեծացուցէնների շարքի երգերին մենք որոշ չափով անդրադարձանք *Խորենացու* մարիամերգութիւնը դիտարկելիս: Աւելացնենք այստեղ, որ այդ շարքը եւս գրուած է ըստ ութ ձայնեղանակների: Սակայն, ըստ այդմ ստեղծուած երգերի քանակը հաւասարաչափ չէ, ինչը թերեւս յետագայ միջամտութիւնների արդիւնք է: Ասենք նաեւ, որ շարքում առկայ է մի Մեծացուցէ, որը հեղինակը, աւանդոյթից չեղուելով, նուիրել է ոչ թէ Աստուածամօրը, այլ Աստուածորդուն: Այդ օրհներգը բաւական գեղեցիկ քերթուած է՝

Մեծացուցանենք ըզՔեզ,
որ ի Հօրէ Բանդ եւ անճառելի Ծընունդ,
որ ի Կուսէն մարմնացար, ցուցար մեզ:

Մեծացուցանենք ըզՔեզ,
որ կոխեցեր ըզմահ աստուածապէս
եւ լուծեր ըզկըմիք մահու,
որ ի խաչին բարձրացար կամաւ Հօր:

Մեծացուցանենք ըզՔեզ,
որ թաղեցար ի մոր գերեզմանի
եւ յերրորդ աւուր յարեար,
որ ի յերկինս համբարձար փառօք Հօր (էջ 64-65):

*

Խորենացին հեղինակել է նաեւ Հոգեգալստեան, Վարդապառի եւ Աստուածածնի Վերափոխման առաջին օրերի կարգերը: Այդ տօները Ե. դարում նշուել են առանց օրերի ստորաբաժանման, ինչը կատարուել է աւելի ուշ՝ Ներսէս Շնորհալի կաթողիկոսի սահմանած կարգով: Վերջինս էլ հենց հեղինակել է այդ տօների յաջորդ օրերին նուիրուած օրհներգերը:

Հոգեգալուստը հայ առաքելական եկեղեցին նշում է Յարութիւնից յիսուն օր անց: Այդ ժամանակ, ըստ *Նոր Կտակարանի*, Սուրբ Հոգին Վերնատանն է իջել առաքելների վրայ և նրանց տուել քրիստոնէութիւնն աշխարհով մէկ քարոզելու մարգարէական շնորհը (*Քորնթ Առաքելոց*, Բ., 1-36): Այս նիւթը բանաստեղծօրէն մշակել է *Ռորենացին*: Նա Սուրբ Հոգուն ներկայացրել է «անմիթական Աղանի» փոխաբերութեամբ, որի շնորհիւ առաքելալըն արքեցան անմահական քաժակալըն եւ հրաւիրեցին զերկիրս ի յերկինս (էջ 428):

Տօնական ցնծագին տրամադրութեամբ է համակուած ողջ կարգը: Այս կարգի Մեծացուցէն Նոյնպէս, աւանդութից շեղուելով, օրհնեղում է ոչ թէ Աստուածածինին, այլ Սուրբ Հոգուն: Սա միանգամայն հասկանալի է. քանի որ կարգի բոլոր երգերը վերաբերում են Ս. Հոգու գալստեանը, ուստի թեմայից անհարկի շեղում կը լինէր, եթէ երգերից մէկը ձօնուէր Տիրամօրը: Ահա այդ Մեծացուցէն, որը թերեւս, կարգի ամենազեղեցիկ երգն է.

Այսօր, նո՛ր ժողովուրդը,
ցընձացէ՛ք ընդ գալուստ Հոգոյն՝ Սըրբոյ՝
մեծացուցանելով զԵլողն ի Հօրէ:

Այսօր ցընձան առաքելալըն՝
գարդարեալք ի շնորհաց Հոգոյն՝ Սըրբոյ՝
մեծացուցանելով զԵլողն ի Հօրէ:

Այսօր գուարճացան արարածք
ճըշմարիտ գալըստեամբ Հոգոյն՝ Սըրբոյ՝
մեծացուցանելով զԵլողն ի Հօրէ (էջ 430-431):

Վարդավառի կամ Քրիստոսի Այլակերպութեան տօնը հայ առաքելական եկեղեցին նշում է Յարութիւնից 98 օր անց, որ համընկնում է Հոգեգալստեանը յաջորդող եօթերորդ կիրակիին: Դա այն օրն է, երբ, ըստ Աւետարանի (*Մատթէոս*, ԺԵ., 1-13) Քրիստոսը մի բարձր լեռան վրայ, որ աւանդաբար համարւում է Գալիլայի Թաբոր լեռը, իր երեք աշակերտների Պետրոսի, Յակոբի եւ Յովհաննէսի առջև այլակերպուել է (կերպարանափոխուել): Նրա զէմքը փայլել է արեւի նման, եւ նրա զգեստները դարձել են սպիտակ, ինչպէս լոյսը: Ապա իջել է մի լուսեղէն ամպ, որտեղից հնչել է Հայր Աստծոյ ձայնը. «Դա է Որդի իմ սիրելի՛ ընդ որ հաճեցայ, դմա լուսորոք»:

Այս հրաշքի առթիւ հայ եկեղեցու սահմանած տօնի խորհուրդը քննել է Ռորենացին «Յաղագս Վարդավառի խորհրդոյ» մեկնաբանական երկում³⁰: Ի դէպ, նա այստեղ Այլակերպութիւնը կոչել է նաեւ Պայծառակերպութիւն³⁰, որ ընդունուել է մեր եկեղեցու եզրաբանութեան մէջ:

Ռորենացին Վարդավառի տօնի առթիւ ստեղծել է նաեւ օրհներգերի առանձին կարգ, որն ըստ ամենայնի հոգեհարազատ է նրա վերոյիշեալ երկին: Այդ երկում հեղինակը Վարդավառի մասին ասել է, թէ «Արդարեւ սա է օր ցնծութեան եւ ուրախութեան, զոր արար Տէր. սա է օր ծագման մեծի

փառացն Աստուծոյ, որ է նոր արքայութեան սկիզբն եւ տեսչութիւն Էա-
կան լուսոյն եւ նկարագրի յուսոյն յաւիտենից»⁴¹։ *Ըստ այսմ, ինչպէս նա-
խորդ՝ Հոգեգալստեան, այնպէս էլ Վարդափառի տօնի առթիւ նրա ստեղ-
ծած օրհներգերը ողորուած են ցնծութեամբ, ոգեղէն լոյսով ու յոյսով*։

Որ ըզնառագայք փառաց Քոց ցուցեր,
արեգակնակերպ փայլմամբ զարարածքս լուսաւորեցեր,
զՔեզ փառաւորեմք, իմանալի Լոյս... (էջ 507)։

Լերինք ցրնծացեն առաջի Քո, Տէ՛ր,
որ երեւցար ի փառս Աստուծոյ Հօր... (էջ 511)։

Այս կարգում էլ կայ մի Մեծացուցէ, որը նուիրուած է Աստուածած-
նին եւ առնչուած է Վարդափառի տօնին։ Հեղինակն այստեղ կատարել է եր-
կու ուշադրաւ հակադրութիւն։ Եթէ Պայծառակերպութեան ժամանակ ա-
ռաքեալներն ահարկելու մ են Տիրոջ մասնաւոր (մասնակի) լոյսի ճառագայ-
թումից, ապա Աստուածածինը կրել է իր մէջ «քովանդակ ըզուր Աստուա-
ծութեանը»։ Եթէ Պայծառակերպութեան ժամանակ առաքեալներին հո-
վանի է լինում լուսեղէն ամպը, ապա Աստուածածինն հովանաւորել են Գե-
րագոյն Սուրբ Հոգին եւ Բարձրեայի զօրութիւնը։

Աստուածածինն է ձօնուած նաեւ Վարդափառի կարգի Ճաշուն, որը
դարձեալ սկսուած է ցնծագին աւետիսով։

Ուրախացիր, Պրսակ կուսից Տիրամա՛յր,
այսօր Որդին Քո գՀայրենին փայլեաց զփառքս։

Նըմա յաւերժ յամմն արա զանձինըս մեր (էջ 512)։

Զինէին Վարդափառին ձօնուած խորենացիական օրհներգերը, թերեւս
չէր ծնուի Նարեկացու չէնչող «Տաղ Վարդափառի»ն։

Վարդափառից յետոյ Տրդ Կիրակի օրը մեր եկեղեցին նշում է Աստուա-
ծածնի Վերափոխման տօնը։ Տիրամօր՝ հոգով ու մարմնով երկինք վերա-
փոխուելու պատմութիւնը «ունիւք ի գրուածոց ինչ Դիոնեսիոսի Արիսպա-
գացոյ առ Տիտոս, այլեւ Նիկողոնմոսի»⁴²։ Վերափոխմանն անդրադարձել է
նաեւ Խորենացին իր վերոյիշեալ Թուղթում։ Բացի այդ, նա հեղինակել է
նաեւ Վերափոխմանը նուիրուած օրհներգերի նախնական կարգը։

Ինչպէս Աստուածորդու Յարութիւնը, այնպէս էլ Աստուածամօր Վե-
րափոխումը, որ յոյնպէս յարութիւն է մահից երեք օր անց, ցնծութեամբ են
ընդունել երկրայինները եւ երկնայինները։ Ուստի եւ այս տօնն էլ ուրախա-
ռիթ է եւ ցնծագին։

Տօնելով ըզյիշատակ Կուսի՝ Աստուածորդոյ Մօր,
հըրճուին հրեշտակք ի յերկինս,
եւ ցրնծան դասք առաքելոց եւ մարգարէից
ընդ կուսական տօնըս։

ողորմեա՛ մեզ, Աստուա՛ծ (էջ 529)։

Ըստ Վերափոխման պատմութեան, Քրիստոսը «բազմութեամբ երկնա-
յին զօրաց» իջնում եւ մասնակցում է Մօր յուղարկաւորութեանը, ապա

քերովբէական կառքով տեղափոխում է նրան երկինք: Զափազանց գեղեցիկ են կարգի Տէր Երեմիայի հետեւեալ տողերը.

Մարգարտատեսիլ եւ ծիրանագգեաց հրաշափառագոյն
Կո՛յս,
գոր առեալ Որդոյ, վերափոխեալ՝ դասեաց յանպատում ի
կեանս... (էջ 530):

*

Խորենացին օրհներգեր է հեղինակել ոչ միայն եկեղեցական խոշոր տօների առթիւ, այլեւ առանձնակի օրհներգեր է որոշ նշանաւոր սրբերի, որոնք Ե. դարում արդէն տօնելի են եղել Հայ առաքելական եկեղեցում: Բնականաբար, նա անդրադարձել է Յովհաննէս Մկրտիչ Սուրբ Կարապետին՝ օրհներգերի մի շարք նուիրելով նրա նահատակութեան յիշատակին: Հայ եկեղեցին այդ տօնը նշում է Յարութեան եօթերորդ օրը:

Օրհներգուն բանաստեղծօրէն շարադրել է Յովհաննէս Մկրտչի գլխատման աւետարանական պատմութիւնը (Մատթէոս, ԺԴ., 1-12, Մարկոս, Զ., 14-29): Յովհաննէս Մկրտչի նահատակութեան պատմութեանը Խորենացին անդրադարձել է նաեւ իր Պատմութիւն Հայոցում, որտեղ մի աւանդութեան հիման վրայ տեղեկացրել է, թէ Յովհաննէս Մկրտչի վրէժք լուծելու համար Հերովդէսի դէմ մղուած պատերազմին մասնակցել են նաեւ Հայոց քաջերը⁴³:

Յովհաննէս Մկրտիչը Խորենացու օրհներգերում ներկայացուած է իբրեւ «առաւել քան զմարգարէս», քանի որ ոչ միայն կանխագուշակել է Քրիստոս-Մեսիայի գալուստը, այլեւ մկրտել է նրան եւ հարթել նրա ճանապարհը:

Ճշմարիտ մարգարէ եւ ձեռնադրող Որդոյն Աստուծոյ,
յառաջընթաց Կարապետ եւ պատմող աստուածային օրինացը
հորդէր ճանապարհըս Թագաւորին յալիտեմից (էջ 334-335):

Ինչպէս Մարիամ Աստուածածինը, այնպէս էլ այս եւ միւս սրբերն ընկալուել են իբրեւ միջնորդ եւ բարեխօս՝ Աստծոյ եւ մարդու միջեւ: Ուստի եւ, դիմելով Յովհաննէս Մկրտչին, Խորենացին հայցում է.

Որք հաւատով ըզյիշատակըս քո տօնեմք
եւ անդադար ծայնիս զքեզ ունիմք բարեխօս.
աղաչեա՛ զԱստուած հարցըն մերոց (էջ 333):

Բոլոր հին քրիստոնէական եկեղեցիները իրենց տօնելի սրբերի շարքին են դասել նաեւ եգիպտական միայնակեաց Անտոն Անապատականին (Թեբայեցի, 251-356): Աթանաս Աղեքսանդրացին գրել է նրա վարքը, որն արդէն Ե. դարում յունարէնից թարգմանուել է հայերէն⁴⁴: Ճգնաւորութեան հիմնադիր համարուած այս համաքրիստոնէական սրբին Խորենացին, անշուշտ, էջը կարող անտեսել եւ նրա տօնին նուիրել է օրհներգերի մի շարք:

Ներբողելով ու փառաբանելով Անտոն Անապատականին, օրհներգուն նրան նմանեցրել է Եղիա Մարգարէին ու Յովհաննէս Մկրտչին եւ ներկայացրել այսպիսի գեղեցիկ բնութագրումներով. «ամմարմնական վարք պայծառացեալ ի մարմնի», «դուռըն սըտից կեցաց ճանապարհին»,

«պարծանք եկեղեցւոյ եւ ուրախութիւն հրեշտակաց», «քաժակ հոգեւորական» լըցեալ աստուածային ուրախութեամբ»...

Ինչպէս սրբախօսական երկերում, այնպէս էլ սրբերին նուիրուած օրհներգերում, պաշտուող սուրբը հանդէս է բերուած գերմարդկային, գերբնական յատկանիշներով: Այդպիսին է նաեւ *Խորենացու օրհներգած Անտոն Անապատականը*.

Որ գերազանցեալ զըտար առաւել քան ըզբընութիւն
մարդկան... (էջ 82)
աղօթանուէր քեօքըն հալածեաց ըզրազմութիւն լեզուն
գօրացըն... (էջ 83)

Այս կարգում էլ ներբողանքին ու փառաբանութեանը զուգակցուած է օրհներգուի աղերսանքը, որով նա դիմել է Աստծոյ եւ մարդու միջնորդ ու բարեխօս սրբին:

Ե. դարից ի վեր հայ առաքելական եկեղեցին նշում է նաեւ համաքրիստոնէական մէկ այլ սրբի՝ Թէոդոս թագաւորի տօնը: Խօսքը *Բիւզանդիայի կայսր Թէոդոսիոս Մեծի մասին է, որը զահակալել է 379-395ին եւ եղել է ոչ միայն հմուտ զօրավար, այլեւ ջերմեռանդ քրիստոնեայ*: «Նա իր մեծ եւ հեղինակատր ուժով, իր կայսերական հրամաններով վերահաստատեց եկեղեցու մէջ այն դասամաքանութիւնը, որ կոչուում էր ուղղափառ (օրթոդոքս) եւ ձեւակերպուած էր Նիկիայի տիեզերական ժողովի մէջ... Թէ որքան բարձր էր գնահատուում Թէոդոսի եկեղեցական գործունէութիւնը, երեսում է նրանից, որ եկեղեցին, ինչպէս նաեւ հայոցը (նկատի ունի հայոց եկեղեցին – Հ.Բ.), սուրբերի դասը կարգեց նրան»⁴⁵:

Ինչպէս տեղեկացնում է Աւետիքեանը, Թէոդոս թագաւորի կեանքի ու գործի մասին «գոյ տեսանել կարգաւ ի նորատիպ Վարս Սրբոց. հատ. Ապայից, (երես 103), ուր եւ արձանականն Սրբոյ Ամբրոսիոսի յերջանիկ փոխումն նորա ի դասս սրբոց»⁴⁶:

Խորենացին, անշուշտ, չէր կարող անտեսել նաեւ այս մեծագործ սրբին, ուստի նրան եւս ձօնել է օրհներգերի մի առանձին շարք: Իր *Պատմութիւն Հայոցի մէջ էլ Քերթոզհայրն անդրադարձել է Թէոդոսին, որ «քակեաց զմեհեամս կողմն մինչեւ յատակս եւ արար եկեղեցի»*⁴⁷: Թէոդոսի այս արժանիքներն են գնահատուած նաեւ օրհներգերում:

Որ հաւատով պարտեաց ըզբընմանին
եւ աղօթիւք հիմնեցոյց սուրբ գեկեղեցի...

Որ բարեպաշտութեամբ հիմնեցոյց գեկեղեցի սուրբ
եւ կարգաւորեաց ուղղափառութեամբ... (էջ 88):

Յատկանշական է, որ կարգի Օրհնութեան մէջ, ի դէմս Թէոդոսի, Խորենացին օրհներգել է բոլոր այն թագաւորներին, որոնք իրենց բարեպաշտութեամբ ու զօրութեամբ հաստատուն են պահել քրիստոնէական եկեղեցին: Այդ «սուրբ թագաւորաց» մէջ Խորենացին, անշուշտ, նկատի է ունեցել նաեւ Տրդատ Մեծին, որի դերը հայոց դարձի մէջ չափազանց բարձր է դնահատել նա իր *Պատմութիւն Հայոցում*: Թէոդոսի կամ Թագաւորաց կարգի

մէջ նախապէս հաւանաբար ընդգրկուած է եղել Տրդատ թագաւորին ձօնուած *Խորենացու «ի վերին ի յօգնականութենէն»* սկսուածքով երգը, որ, ըստ մեզ, պարականոն է դարձել, քանի որ հայոց արքան դեռեւս սրբացուած չի եղել այդ ժամանակ⁴⁸։ Այդ երգը յետագայում որպէս մեղեդի (ինչպէս Սահակ Պարթեւին վերագրուած *Մենդեան երգը*) ընդգրկուել է որոշ *Փանծարանների մէջ*։ Բերենք մի տուն այդ երգից․

Ըստ Եզեկիային, քեզ տիրն դարձեալ ի վերջոս տացի նըշան՝
երկարելով զժամանակըն,
եւ ըստ քաջին Յեսուայ, արեգակն ի քեզ առկայացսի՝
մինչեւ ի վախճան պահանջեցեալ զվրժս ի հագարայ եւ ի
Քանանացոյցն
եւ գանձախճան զխաղաղութիւն Աշխարհիս Հայոց՝
ըզՀիսիսցիս⁴⁹։

Այսպիսով, հայ քերթութեան մէջ առաջին անգամ հնչում է Հայոց Աշխարհ անունը, եւ յիշուած է հայ ժողովուրդը որպէս հիւսիսցիներ կամ հիւսիսականներ։ Հայաստանը հիւսիսային երկիր էր Միջագետքի համեմատ եւ, ըստ Աստուածաշունչի, գտնուած էր «ի ծագաց հիւսիսոյ» (*Եզեկիէլ, ԼԸ*, 8)։ Խորենացին հայ ժողովրդին իր *Պատմութիւն Հայոցի* մէջ համարել է վեհագոյնը բոլոր հիւսիսային ազգերի մէջ։ Վերը բերուած հատուածին համահունչ է *Պատմութիւն Հայոցի* հետեւեալ տողը․ «Մեծաւ պնդութեամբ առնէր վրժխնդրութիւն հաւատոց եւ վարուց երանելիս Տրդատ»⁵⁰։

Եթէ Խորենացու ժամանակ Տրդատ թագաւորը դեռեւս հայ եկեղեցու տօնելի սրբերի շարքում չի եղել, ապա Գրիգոր Լուսաւորիչը, բնականաբար, ի սկզբանէ սրբացուել է, ըստ որում ոչ միայն հայ, այլեւ օտար եկեղեցիների կողմից։ Լուսաւորիչն նուիրուած տօներից մէկը վերաբերում է նրա վիրապից ելքին։ Այդ տօնի առթիւ Խորենացին ստեղծել է օրհներգերի մի շարք։

Խորենացու օրհներգերը խարսխուած են Լուսաւորիչի վարքի վրայ, որի հիմնական աղբիւրն է Ագաթանգեղոսի *Պատմութիւնը*։ Խորենացին քաջածանօթ է եղել այդ երկին, որի հիման վրայ իր *Պատմութիւն Հայոցում* ներկայացրել է Լուսաւորիչի կեանքը եւ գործը։ Պատմաճօր բնորոշմամբ, առաջին հայ քահանայապետը լուսաւորեց «գամնայն Հայս լուսով աստուածգիտութեան» եւ ջնջեց «զխաւար կռապաշտութեանն»⁵¹։ Իր օրհներգերում էլ Քերթողահայրն ասել է․

Որ Քրիստոսամուրն կոչմամբն ծագեցար որպէս զարեգակըն
եւ լուսաւորեցեր ըզՀայաստան աշխարհս աստուածգիտութեամբ,

տե՛ր Սուրբ Գրիգոր, անդադար բարեխօսես՝ վասն անձանց
մերոց...

Որ նորին սուրբ աղօթիւք բարձեր զխաւար կռապաշտութեան
ի Հայաստան աշխարհէ
եւ արարեր երկրրպագոս Ամենասուրբ Երրորդութեանը...

հաստատեցեր զհիմունս եկեղեցոյ ի Հայաստան երկրի...

(էջ 472-473):

Այս օրհներգի մէջ էլ առաջին անգամ հնչում է Հայաստան անունը, արժարժուում է «Հայկական թեման», փառաբանուում է ազգային սուրբը: Այստեղ օրհներգուն Քրիստոսին կամ Սրբին դիմում է ոչ միայն առհասարակ հաւատացեալ մարդու կամ մարդկութեան, այլեւ որոշակիօրէն հայ մարդու, դարձի եկած հայ ժողովրդի անունից: Բանաստեղծն առաւել ջերմ խանդավառանքով, յոյսով ու հաւատով է ապաւինում իր ժողովրդի առաջնորդ Հայրապետին, հոգեւոր հովուին:

Ըզբեզ ունիմք բարեխօս առ Յիսուս Միածինըն,
եւ աղաչող վասըն քո ուխտաւորացըս:

Կանխեա՛, խընդրեա՛ զթողութիւն յանցանաց ի քէն
աշակերտելոցըս...

Որ համբերութեամբըդ քո ստացար քեզ ժողովուրդ սեպիականըս
եւ ընտրեալըս...

վասըն ժողովրդեան քո հայցեա՛ ի Տառնէ ըզբաւութիւն

(էջ 471-476):

Եթէ մաշտոցեան որոշ օրհներգերում հայրենասիրական ոգին թաքնուած է խօսքի ենթաշերտերում, ապա այստեղ արդէն այն առաւել բացորոշ է: Հեղինակը տենչում է փրկութիւնն իր «ընտրեալ ժողովրդի», որի նկատմամբ ունեցած իր անսահման սէրը յետագայում պիտի առատօրէն հեղէր իր անմահ Պատմութիւն Հայոցի մէջ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Խորենացուն վերագրուած է նաեւ Գրիգոր Լուսաւորչին նուիրուած «Ով արքայակերպ» սկսուածքով երգը, որը (Տրդատ թագաւորին ձօնուած երգի հետ միասին) թերեւս պարականոն դառնալով՝ յետագայում, որպէս մեղեդի, ընդգրկուել է որոշ Փանծարաններում⁵²:

Ըստ Ալիշանի, այս երգի «...խագերն ալ կը ցուցընեն, թէ շատ վարպետ եւ անոյշ եղանակ պիտի ունենայ, շէնքն ալ նման է այն հին մեղեդեաց, որոնց ոճն յայտնապէս կը ցուցընեն, թէ Թարգմանչաց դարէն նոր չեն»⁵³:

Այս, ինչպէս նաեւ Խորենացու՝ Տրդատ արքային ձօնուած երգը, Թա՛միլեանի կարծիքով՝ «որպէս մեղեդիներ են մտայղացուած եղել սկզբից եւեթ»⁵⁴: Սա մեզ համար ընդունելի չէ, քանի որ մեղեդին (եւ տաղը), իբրեւ դանձ երգատեսակի բաղկացուցիչ մաս, աւելի ուշ չրջանի երեւոյթ է:

*

Խորենացու օրհներգերը «ակնբեւաբար յղացուած են նրա մեծ ուսուցիչների՝ Մեսրոպ Մաշտոցի եւ Մահակ Պարթևի ստեղծագործական աւանդոյթների իւրացման նշանաբանի ներքոյ»⁵⁵: Խորենացին եւս յօրինել է հիմնականում երեք, երբեմն չորս տուն կազմող ազատ ոտանաւորով օրհներգեր⁵⁶: Նա եւս ձգտել է գրել հանրութեանը մատչելի լեզուով, քանի որ իր խօսքն ուղղել է լայն լսարանի: Սակայն լինելով աւանդոյթի լաւագոյն շարունակող ու զարգացնող, նա աւելի շատ է կատարել քառաբարդումներ

եւ դիմել առաւել բազմազան արտայայտչամիջոցներով, զրահւորելով իւրա-
յատուկ «սխեմական ոճ»⁸⁷։ Նրա երգերի «մեծ մասը լեզուով, կառուց-
ուածքով եւ նախնական գեղեցկութեամբ աչքի ընկնող ընդհանուր ձեւով,
ներկայացնում է հայ հոգեւոր բանաստեղծութեան հնագոյն շերտերից մե-
կը»⁸⁸։

Քերթողահայրը զարգացրել է հայ օրհներգութեան թէ՛ բանարուեստը
եւ թէ՛ բովանդակութիւնը։ Նա Քրիստոսի Մնտնդի, Յարութեան, Հոգեգա-
լստեան, Վարդափառի առաջին օրհներգուն է հայոց մէջ։ Նա է սկզբնաւո-
րել նաեւ հայ մարիամերգութիւնը։

Սուրբ Կոստից զատ, նա նաեւ առաջինն է բանաստեղծօրէն պանծացրել
որոշ նշանաւոր սրբերի, այդ թւում նաեւ ազգային սուրբ Գրիգոր Լուսա-
ւորչին՝ ստեղծելով առաջին հայ վարքազրական օրհներգերը։

Ըստ ամենայնի փառաբանելով Քրիստոսին, Խորենացին լաւագոյնս
չարունակել է մեծ ուսուցչապետերի օրհներգերից բխող լուսերգութիւնը,
արտայայտել է իր՝ պաշտող-օրհներգողի խոհերն ու յոյզերը, հայրենասի-
րական զգացումները, հայ եկեղեցու դադափարարանութիւնը։

Խորենացու երգերը ներկայացնում են Ե. դարի «հայ հոգեւոր երգաս-
տեղծութեան բարձրագոյն նուաճումները»։ Դրանց որոշ նմուշներ, որոնք
«կրում են իրենց մեծ հեղինակի անհատական փառ կնիքը եւս, գոյացնում
են Տրդ դարի հայ հոգեւոր երգաստեղծութեան պայծառ գագաթը»⁸⁹։ Ըստ
այսմ, Խորենացին մեծապէս նախապատրաստել է յետագայ հայ քերթու-
թիւնը, յատկապէս Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործութիւնը։

Իր թողած հարուստ բանաստեղծական ժառանգութեամբ Պատմահայ-
րը յիշուի վեհ Քերթող է, ինչպէս ասել է մեր միջնադարեան գրիչներից
մէկը, եւ Քերթողահայր է, ինչպէս ասել են հնուց ի վեր եւ ասում ենք մենք։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Ժամագիրք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, Վաղարշապատ, 1903, էջ 477-503. նաեւ՝
Ծաղկոտ Տաշեան, Ծուցակ Հայերէն Զեռագրաց Մատենադարանին Միջինարեանց Ի
Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 516, 689. նաեւ՝ Նիկողոս Թահմիզեան, Գրիգոր Նարե-
կացին Եւ Հայ Երամշատութիւնը V-XV դդ., Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1985, էջ 22։

² Եարակնոցային ցանկերում Արեւագալի բոլոր երգերի հեղինակ է ներկայացուած
Ներսէս Ենթուզային (Եարական Հոգեւոր Երգոց, Կ. Պոլիս, 1853, էջ Գ. նաեւ՝ Ծաղկո-
տ Տաշեան, Հայկական Մատենադատութիւն, Հտր. Ա., Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1959,
էջ LXVI-LXVIII)։

³ Բառգիրք Հայագրեան Լեզուի, Հտր. 2, Կ. Պոլիս, 1846, էջ 919։

⁴ Նոյն ծիշտ է՝ այն բացատրութիւնը, թէ Քերթողահայր պատմաւորներ հիմնուած է
Պատմութիւն Հայոց աշխատութեան վրայ։ Առաւել անընդունելի են Պատմահայրը եւ
Քերթողահայրը առանձին անձինք ներկայացնելու փորձերը։

⁵ Դեռնդ Ալիշան, «Քննար Հայկական, Է. Մովսէս Քերթողահայր Հայոց, Բազմալէզ, Կ.
Վենետիկ, 1849, էջ 51։

⁶ Նիկողոս Թահմիզեան, «Մովսէս Խորենացին Եւ Հայ Լին Ու Վաղ Միջնադարեան Եր-
գարուեստը», Էմիթաժիւն, 1979, Ե, էջ 26։

⁷ *Շարական*, էջ Ա.: Շարականների հեղինակների ցանկերը եւ նրանց վերաբերող միջնադարեան այլ բնագրեր հրատարակել է Անտեսանը (*Հայկական Մատենագիտութիւն*, *Հար. Ա.*, էջ LXV-LXVII): *Պորենացու օրհներգերից առաջ* Հայ առաքելական եկեղեցին օգտագործել (եւ օգտագործում) է այդ տօների համար ստեղծուած հնադոյն ժամերգերը (*Ժամագիրք*, էջ 327-328, 372-373):

⁸ Սահակ Վրդ. Ամատունի, *Հին Եւ Նոր Գարականեոն Կամ Անգլաւոր Շարականներ*, Վարդապատ, Երեսրաւաթ տպարան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, 1911, էջ 8: Ամատունին այստեղ անվերապահօրէն ընդունել է, որ «Մովսէսն է գրել Ծննդեան կարգը»:

⁹ Վարդան Վարդապետ, *Տեսութիւն Անթառամ Մաղիկ Մեծացուցէին*, Երուսաղէմ, 1834, էջ 6: Նշենք, որ Վարդան Վարդապետի քննած Մեծացուցէին *Պորենացու լեզուից* եւ ոճից զգալիօրէն շեղուող երգերից է, ուստի եւ, անկասկած, յետամուտ է:

¹⁰ Մենդեան որոշ կարգերում յետագայում ընդգրկուել են նաեւ այնպիսի երգեր, որոնք դարձել են պարականոն (Ամատունի, էջ 4, 8-10): Ի դէպ, *Շարակնոցում եղել է նաեւ Մենդեան ութերորդ օրուան նուիրուած առանձին կանոն* (եկանոն Տնօրէնութեան եւ անուանադրութեան Տեսուն), որը հեղինակել է Գրիգոր Անաւարդեցին (եկանոն Տնօրէնութեան եւ Անուանդրութեան Տեսուն», *Բազմապէշ*, Վենետիկ Հար. ՄԲ., Յուլուար 1894, էջ 10-11. նաեւ՝ Ամատունի, էջ 4-7): Ըստ Ալիշանի, Անաւարդեցին շարականներ է գրել նաեւ Քրիստոսի Յայտնութեան եւ Մկրտութեան ճրագալուցի, ինչպէս նաեւ Մենդեան եւ Յայտնութեան առաջին երեք օրերի առթիւ (Ալիշան, *Մատեն*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1885, էջ 242):

¹¹ Նիկողոս Թահմիզեան, *Ներսէս Շնորհալին Երզնան եւ Երասիւս*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1973, էջ 19: Ընդունելի չեն *Պորենացու երգերի վերաբերեալ Գ. Յակոբեանի կատարած հաշուարկներն ու վերագրումները* (Գրիգոր Յակոբեան, *Շարականների ժառերը Հայ Միջնադարեան Գրականութեան Մէջ*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1980, էջ 88):

¹² Ամատունի, էջ 3: *Պորենացու ստեղծած Աւետեաց կարգի հաստատումից առաջ* Հայ առաքելական եկեղեցին օգտագործել (եւ օգտագործում) է այդ (նաեւ Աստուածածնի ծննդեան) տօնի համար մի հնադոյն ժամերգ (*Ժամագիրք*, էջ 369):

¹³ Գ. Յակոբեանը, ծանօթ լինելով հանդերձ Ամատունու աշխատութեանը, *Պորենացուն* է վերագրել Գրիգոր Վկայասէրի հեղինակած Աւետեաց կարգի, ինչպէս նաեւ Աստուածածնի ծննդեան կարգի Յակոբ Կլայեցու հեղինակած շարականները (Յակոբեան, էջ 88-89):

¹⁴ *Շարական*, էջ Ա.: Ըստ Հայր Գարրիէլ Աւետիքեանի, «Չկարգ շարականաց Յարութեան ըստ ուր ձայնից բազումք (ընդգծումն իմն է - Է.Բ.) ընծայեն Մովսէսի Խորենացու» (Գարրիէլ Վրդ. Աւետիքեան, *Բացատրութիւն Շարականաց*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, ԲՄԿԳ - 1814, էջ 284):

¹⁵ Ամատունի, էջ 100: *Թահմիզեանը* եւս Շիրակացուն է վերագրել Յարութեան Հարցների մեծ մասը՝ ընդունելով հանդերձ, որ *Պորենացին* հեղինակել է Յարութեան երգերը» (Թահմիզեան, *Ներսէս Շնորհալին*, էջ 19. նաեւ նոյն, *Գրիգոր Նարեկացին եւ Հայ Երաժշտութիւնը*, էջ 163 եւն.): Յարութեան Հարցների մէջ եւս եղել են երգեր, որոնք դարձել են պարականոն (Ամատունի, էջ 101-102):

¹⁶ Թահմիզեանի ենթադրութեամբ, Յարութեան Հարցների ութերորդ շարքի «Փառք Քրիստոսի ամենադուր Յարութեանն» սկսուածքով Տէր Յերկմիջը հեղինակել է Գրիգոր Նարեկացին (Թահմիզեան, *Գրիգոր Նարեկացին*, էջ 82-88: Այս կապակցութեամբ աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Գրիգոր Փիտէճեան, *Գրիգոր Նարեկացի Շարականագիր*, էջմիածին, 1999):

- ¹⁷ *Շարափան*, էջ Ա-- նաեւ՝ Ամատունի, էջ 8: Թահմիզեանը հաւանական է համարել, որ Գարութեան Մեծացուցէնքի հիմնական մասը հեղինակել է Բարսեղ Ճոնը (Թահմիզեան, *Ներսէս Շնորհալին*, էջ 19: նաեւ՝ Թահմիզեան, «Բարսեղ Ճոնը Եւ Մասնագիտացում Երբայտեղծութեան Մաղկումը Հայաստանում VII Դարում», *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի*, 1973, թիւ 1, էջ 211-217): Պահպանուել են նաեւ Գարութեան մի շարք պարականոն Մեծացուցէնք, որոնց մեծ մասն անանուն է (Ամատունի, էջ 11-17): Մինչեւ *Խորենացու*՝ Գարութեանը նուիրումը օրհներգերի ստեղծումը հայ եկեղեցին օգտագործել (եւ օգտագործում) է այդ մեծ տօնին նուիրումը հնագոյն ժամերգերը (*Ժամագիրք*, էջ 325, 359-361):
- ¹⁸ Նշուած տօների յաջորդ օրերի կարգերը հեղինակել է Ներսէս Շնորհալին: Իսկ մինչեւ *Խորենացու* համապատասխան օրհներգերի ստեղծումը հայ եկեղեցին այդ տօների համար օգտագործել (եւ օգտագործում) է հնագոյն ժամերգերը (*Ժամագիրք*, էջ 325-326, 368):
- ¹⁹ *Շարափան*, էջ Ա:
- ²⁰ Ամատունի, էջ 105, 117-118:
- ²¹ Ըստ Թահմիզեանի, *Խորենացին* է հեղինակել Աստուածածնի վերափոխման առաջին օրուայ ըուրը երգերը, իսկ վարդապետի եւ Հոգեգայտեան առաջին օրերի երգերը նա վերագրել է Անանիա Երրակացուն (Թահմիզեան, *Ներսէս Շնորհալին*, էջ 19: նաեւ՝ *Գրիգոր Նարեկացին*, էջ 163 եւն.): Նշեցինք, որ Թահմիզեանը Գարութեան Հարցնքի մեծ մասը եւս վերագրել է Երրակացուն: Նշուած կարգերում ընդգրկուած երգերը նա ենթարկել է երաժշտագիտական լուրջ քննութեան: Սակայն հայ մասնագիտացուած երգաստեղծութեան մէջ Երրակացուն ընծայուած «անփոխարինելի աւանդը» արգարացիօրէն պիտի վերագրել նշուած օրհներգերի հիմնական մասի հեղինակ *Խորենացուն* (մասամբ միայն Երրակացուն եւ միւս յաւելոյցներին):
- ²² Մովսէս *Խորենացի*, *Մատենացութիւնք*, Բ. տպ.՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1865, էջ 281-296, 326-338:
- ²³ Աւետիքեան, էջ 289: նաեւ՝ Թահմիզեան, *Ներսէս Շնորհալին*, էջ 19: *Խորենացուն* են վերագրուել նաեւ Յովհաննէս Մկրտչի Նշխարների տօնին, ինչպէս նաեւ Համօրէն Առաքելոց, Մարգարէից եւ վարդապետաց (Թարգմանաց) տօներին նուիրումը երգերը: Դրանց մեծ մասի հեղինակը, սակայն, Յովհան Մանդակունին է: *Խորենացուն* է վերագրուել նաեւ Հայրապետաց կարգը (Աւետիքեան, էջ 568): Սակայն այդ կարգի հեղինակը Ներսէս Շնորհալին է:
- ²⁴ *Շարափան*, էջ Ա: Պահպանուել են Անտոն Անպատականին եւ Գրիգոր Լուսաւորչին ձօնուած պարականոն շարականներ, որոնք չեն պատկանում *Խորենացու* գրչին (Ամատունի, էջ 18-19, 72-80): *Շարակնոցային* ցանկերում *Խորենացուն* եւ Երրակացուն են վերագրուած նաեւ Առաքելոց, Մարգարէից եւ վարդապետաց նուիրումը օրհներգերը, որոնց հիմնական մասի հեղինակը Յովհան Մանդակունին է:
- ²⁵ Աւետիքեան, էջ 110, 115, 427:
- ²⁶ Թահմիզեան, *Ներսէս Շնորհալին*, էջ 19:
- ²⁷ Թահմիզեան, «Մովսէս Խորենացին», էջ 48: Թահմիզեանն այս յօդուածում կատարել է *Խորենացու* օրհներգերի երաժշտագիտական հմուտ քննութիւնը: Տե՛ս նաեւ՝ նրա «Գրիգոր Նարեկացին» ուսումնասիրութիւնը (էջ 145 եւն.):
- ²⁸ Մի հին աւանդազրոյցի համաձայն, *Խորենացին* Գիւտ կաթողիկոսի մօտ երգել է Աստուածայայտնութեան ճրագալուցի իր յօրինած «սրանչիլի եւ իրեշտականուագ» «Որ գառուց երկնաւորաց» Հարցնքը (Ալիշան, էջ 54ի ծան.):
- ²⁹ Մեարոպ Մաշտոցին եւ Սահակ Պարթևին վերագրուող այն կանոնիկ եւ պարականոն օրհներգերը, ուր Մարիամը յիշատակուած է իրրեւ Սրբուհի, անտարակոյս, աւելի ուշ շրջանում ստեղծուած գործեր են:

- ³⁰ Մորոյն Հօրն Մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, Էլեքտրա-
չարթ տպարան Օր. Ն. Աղանեանցի, Հրատ. Գ. Գալստեանի, թիւ 40, 1910, էջ 359:
- ³¹ Նոյն, էջ 342:
- ³² Քննական ընագիրը՝ «Պատմութիւն Սրբուհոյն Աստուածածնի Եւ Պատկերի Նորա»
խորագրով, հրատարակել է Թամար Տանապետեանը՝ Մովսէս Խորենացիի «Պատ-
մութիւն Սրբուհոյն Աստուածածնի Եւ Պատկերի Նորա». Քննական Բնագիր, Ան-
թիլիս, Տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1994:
- ³³ Խորենացի, Մատենագրութիւնք, էջ 292-293:
- ³⁴ Խորենացու մէջբերումները կատարուած են Շարակնոցի 1853ի Կ. Պոլսի հրատարա-
կութիւնից. էջերը նշուած են մէջբերումների վերջում:
- ³⁵ Այս փոխաբերութիւնը գտնուում ենք նաեւ Խորենացու վերոյիշեալ Թուղթում (Խորե-
նացի, Մատենագրութիւնք, էջ 285):
- ³⁶ Գրիգոր Նարեկացի, Տաղեր եւ Գանձեր, աշխատասիրութեամբ Արմինէ Քէօշկէր-
եանի, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1981, էջ 124:
- ³⁷ Աւետիքեան, էջ 44:
- ³⁸ Յակոբեան, էջ 89:
- ³⁹ Խորենացի, Մատենագրութիւնք, էջ 326-338:
- ⁴⁰ Նոյն, էջ 328-329:
- ⁴¹ Նոյն, էջ 329:
- ⁴² Աւետիքեան, էջ 484: Այս առթիւ տե՛ս նաեւ՝ Թամար Տանապետեան, Մարիամ
Աստուածամայր, Անթիլիս, Տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ,
1991, էջ 149-152:
- ⁴³ Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 258:
- ⁴⁴ Վարդ Սրբոց Հարանց Եւ Քաղաքաբարութիւնք Նոցին. Լատ Կրկին Թարգմանու-
թեան Նախնեաց, Հոր. Ա., Հրտ. Հայր Ներսէս Սարգիսեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար,
1855, էջ 17-80:
- ⁴⁵ Լէօ, Երկերի Ժողովածու, Հոր. 1, Երևան, Հայաստան Հրատ., 1966, էջ 495:
- ⁴⁶ Աւետիքեան, էջ 115:
- ⁴⁷ Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 297:
- ⁴⁸ Ուշագրաւ է, որ իր Պատմութիւն Հայոցի մէջ Խորենացին Տրդատ Թաղաւորին մի
քանի անգամ ներկայացրել է «սուրբ» մակդիրով (Խորենացի, Մատենագրութիւնք, էջ
183, 187, 230):
- ⁴⁹ Թաճմիզեան, Գրիգոր Նարեկացին, էջ 155, 157: Դարեր անց Ներսէս Շնորհալին
Տրդատ Թաղաւորին նուիրել է մի ամբողջական կանոն, որի Օրհնութիւնը եւ Ման-
կունքը կանոնական Շարակնոցում սկզբից եւ վերջից կցուել են Թէոդոսի կարգին,
յակ Հարցնը, Ողորմեան, Տէր Յերկնիցը եւ Ժաշուս դարձել են պարականոն (Ամա-
սուհի, էջ 20-21):
- ⁵⁰ Խորենացի, Մատենագրութիւնք, էջ 188:
- ⁵¹ Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 242:
- ⁵² Թաճմիզեան, Գրիգոր Նարեկացին, էջ 155-156:
- ⁵³ Ալիշան, էջ 54:
- ⁵⁴ Թաճմիզեան, Գրիգոր Նարեկացին, էջ 156:
- ⁵⁵ Թաճմիզեան, «Մովսէս Խորենացին», 2, էջ 48:
- ⁵⁶ Խորենացուն վերագրուած կարգերում առկայ բազմաթուեւ երգերը յետագայ յաւե-
րումներ են:
- ⁵⁷ Աւետիքեան, էջ 110:
- ⁵⁸ Թաճմիզեան, «Մովսէս Խորենացին», էջ 46:
- ⁵⁹ Նոյն, էջ 49-50:

THE HYMNOLOGY OF MOVSES KHORENATSI

(Summary)

HENRIK BAKHCHINIAN

In the 5th century, after Mesrop Mashtots and Sahak Partev, it was Movses Khoreantsi who devoted himself to hymnology. He authored almost all the hymns dedicated to significant church holidays that preceded Lent and followed Holy Week. In this way he continued and completed the work his teachers had started. Some 300 hymns, most of which he authored between the early 460s and the mid-470s, are ascribed to Khorenatsi.

Khorenatsi was the first among the Armenians to write hymns about the Virgin Mary, thus initiating Armenian songs dedicated to the Virgin Mary. In addition, he was the first Armenian to write hymns on Christ's nativity, ascension, pentecost and transfiguration. Furthermore, he was the first who poetically highlighted several outstanding saints, including St. Gregory the Illuminator. Therefore, he was the first to author hymns on Armenian patrology (biography of saints). Furthermore, Khorenatsi completed to the best of his ability the hymns to light/luminosity/radiance that his teachers had started. His hymns bear witness of his thoughts, emotions and sensibility, patriotic feelings and the ideology of the Armenian Church.

